

УДК 94(476)''1991/1995''

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.36>**Валіон О.П.**

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (1991–1995 РР.)

У статті проаналізовано соціальну політику у Республіці Білорусь в умовах переходу до ринкової економіки першої половини 1990-х рр. Основну увагу сконцентровано на розкритті проблем у соціальній сфері, пов'язаних із розгортанням економічної кризи та погіршенням життя білорусів. Серед них виділено наступні – спад виробництва, зменшення випуску продукції, низька оплата праці, скорочення зайнятості на підприємствах і виробництвах, ріст цін на промислові товари й продукти харчування, комунально-побутові послуги, нестача продукції на споживчому ринку, зростання безробіття, низький рівень грошових доходів і витрат громадян, зменшення тривалості життя і чисельності населення, скорочення будівництва і введення житла. Висвітлено соціальну політику уряду республіки, спрямовану на пом'якшення трансформаційних процесів, надання соціального захисту і гарантій для населення, зокрема, збільшення зарплат, пенсій, стипендій, компенсацій у зв'язку із зростанням цін, сприяння зайнятості громадян тощо. Зазначено, що ці заходи виявилися малоефективними через руйнування економіки, адже домогтися зростання рівня життя населення упродовж 1991–1995 рр. не вдалося. Наголошено на ліберальному характері ринкових реформ у Білорусі в досліджуваній час, а також їх суперечливості та неоднозначності. З приходом до влади у 1994 р. Олександра Лукашенка соціальні принципи в основі державної політики збереглися. Обрана модель соціально орієнтованої ринкової економіки передбачала широко-масштабне державне втручання в соціально-економічну галузь. Перехід до ринкових відносин відбувався поступово у поєднанні із соціалістичними методами господарювання. У підходах до реалізації соціальної політики здебільшого домінував патерналістський підхід. Вважаємо, що становище у соціальній сфері було індикатором складних перехідних процесів, у яких перебувала Республіка Білорусь упродовж першої половини 1990-х рр.

Ключові слова: Республіка Білорусь, соціальна політика, економічна криза, перехідні процеси, ринкова економіка, соціальний захист.

Постановка проблеми. Соціальна політика для будь якої держави є однією із пріоритетних сфер, адже спрямована на підвищення суспільного добробуту, покращення якості і рівня життя, забезпечення зайнятості, розвиток людського потенціалу, соціальний захист, задоволення матеріальних і духовних потреб людей. Ці питання впродовж багатьох років перебувають на порядку денному для Республіки Білорусь, яка накопичила власний досвід реалізації соціальної політики в умовах переходу і формування ринкової економіки. Соціально-економічні трансформаційні процеси у Білорусі відрізняються від загальноприйнятих моделей посткомуністичних змін за своїми цілями, характером і результатами, що актуалізує зазначену проблематику.

У підходах до проведення соціальної політики науковці виділяють дві моделі – ліберальну і патерналістську. Ліберальна модель передбачає надання соціальної допомоги і підтримку тим вразливим верствам населення, що її потребують,

тоді як решту громадян самостійно вирішують свої соціальні проблеми. Відтак, формується відповідальність кожної людини за результат праці, а роль державних структур є незначною. У патерналістській моделі соціальної політики присутня відповідальність держави за все, що відбувається у галузях соціальної сфери, знижуючи відповідальність і причетність громадян за кінцеві результати, у тому числі за стан економіки країни, що є основною ланкою при виборі соціальної політики. Надається адресна соціальна підтримка для окремих верств населення та осіб (пенсіонерів, інвалідів, тимчасово безробітних), яким важко чи неможливо вписатися у механізм ринкових відносин [1, с. 95–96].

Науковець із Білорусі І. Мандрик, аналізуючи соціальну політику у республіці, зокрема, впродовж 1991–2010 рр., зазначає, що в цілому вона була близькою до патерналістського типу. Однак, саме у 1991–1995 рр. в керівництва країни було прагнення наблизити соціальну політику до лібе-

ральної моделі [1, с. 96]. У той час реалізація соціальної політики відбувалася в умовах переходу від адміністративно-планової економіки до ринкової.

У цілому соціально-економічні трансформаційні процеси у Республіці Білорусь після розпаду СРСР варто поділити на кілька етапів. У цій статті розглянемо соціальну складову на початковому етапі реформування у Білорусі впродовж 1991–1995 рр., з'ясуємо труднощі і проблеми, з якими стикнулася держава і суспільство у перші роки незалежності.

Можемо погодитися із білоруською дослідницею Антоніною Моровою, яка зазначає, що соціальна політика держави має не лише пом'якшувати негативні соціальні явища, а й допомагати населенню адаптуватися до нових умов, сприяти збереженню соціальної підтримки реформ, реалізовувати позитивні зрушення в економіці, забезпечувати соціальну орієнтованість розвитку. Її результативність здебільшого визначає успіх соціально-економічних перетворень [2, с. 64]. У цьому контексті соціальна політика тісно пов'язана з розвитком економіки, від ефективності якої залежить вирішення соціальних питань.

Історіографічна база дослідження доволі різномірна. До неї включимо загальні розвідки, присвячені трансформаційним процесам на пострадянському просторі, які стали цінними здебільшого в теоретичному осмисленні проблеми. Зокрема, виокремимо праці українських науковців: “Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору” [3] та “Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі” [4], у яких проаналізовано теоретичні аспекти та особливості трансформаційних процесів в окремих нових незалежних державах колишнього СРСР. Ще однією групою праць, що прислужилась для написання статті, є розвідки зарубіжних дослідників, переважно білоруських, які розкривають соціально-економічні перетворення у Білорусі після здобуття незалежності. Серед них виділимо роботи Злотникова Л., Злотникової Н. [5], Шевцова Ю. [6], Усоського В. [7], Мандрика І. [8], Добринського Р., Адарова А., Борнукової К. та ін. [9], Жилінського П. [10], Шимова В. [11], Струка М., Хомича В. [12], Парко А., Kozarzewski P. [13], Янчука В. [14] тощо. Врешті, значний інтерес становили праці, присвячені аналізу соціальної політики у Білорусі після розпаду СРСР, де фрагментарно окреслено соціальні перетворення у республіці в першій половині 1990-х рр. [1–2,

15–18]. На окрему увагу заслуговують узагальнюючі дослідження з історії Білорусі [19–21]. Джерельну основу роботи становили нормативно-правові документи Республіки Білорусь, статистичні відомості соціально-економічних показників та матеріали Національного архіву Республіки Білорусь.

Мета статті полягає в аналізі соціальної політики у Білорусі впродовж 1991–1995 рр. у контексті переходу до ринкової економіки, висвітленні особливостей соціально-економічних трансформаційних процесів у республіці в досліджуваний час.

Виклад основного матеріалу. Перебуваючи у складі Радянського Союзу, БРСР була однією із найуспішніших держав за соціально-економічними показниками включно до 1990 р., коли в інших республіках почали наростати кризові явища. З огляду на це, економічна модернізація М. Горбачова досить стримано сприймалася у республіці. На думку білоруського історика Валерія Карбалєвіча, на відміну від інших комуністичних країн, суспільство у Білорусі не дозріло для реформ. Тому демократизація і реформування почалися тут не природно, не органічно, на власній основі, а були привнесені ззовні, з Москви. Відбувся імпорт реформ [22]. Водночас, необхідно зауважити, що стартові можливості білоруської економіки і соціальної сфери у перехідних процесах 1985–1990 рр. були кращими, ніж у багатьох інших республіках СРСР.

Білоруський проєкт переходу до ринкової економіки формувався у руслі загальносоюзних програм [10, с. 40]. У жовтні 1990 р. була прийнята програма “Про перехід БРСР до ринкової економіки”, яку підготував уряд республіки, очолюваний В'ячеславом Кебічем. Реформи передбачали наступні напрямки: стабілізацію економіки (стримування інфляції шляхом скорочення державних витрат; капітальне будівництво; приватизацію квартир, дач, гаражів; придбання громадянами акцій, облігацій та ін.); роздержавлення, приватизацію, демонополізацію власності на засоби виробництва; розвиток підприємництва і конкуренції; створення системи державного регулювання економіки (відмова від директивного планування, регулювання за допомогою законів, фінансової, податкової політики Національного банку Білорусі, механізму ціноутворення, системи оплати праці); створення ринкової інфраструктури (бірж, банків, ринку засобів виробництва, робочої сили та ін.); соціальний захист населення в умовах ринкової економіки (введення мінімаль-

ної оплати праці, індексації доходів, перекваліфікації, допомоги із безробіття, малозабезпеченим і багатодітним сім'ям, пенсіонерам); подолання наслідків чорнобильської катастрофи в умовах переходу до ринку (реабілітацію людей і територій, які постраждали, будівництво житла, пільги та виплати за рахунок держави і гуманітарної допомоги) [20, с. 276]. Програма була спрямована на масштабну перебудову господарської системи Білорусі та швидкі ринкові перетворення. Соціальні аспекти програми передбачали полегшення перехідних процесів для населення, надання соціальної підтримки вразливим групам суспільства.

Для її реалізації поступово формувалася необхідна законодавчо-правова база. Проголошення незалежності Республіки Білорусь 25 серпня 1991 р. дозволило перейти до нових принципів економічного управління та формування національної соціально-економічної системи.

Зазначимо, що ринкові реформи початку 1990-х рр. у Республіці Білорусь були неоднозначними. З одного боку, ринкові трансформації відбувалися у багатьох країнах Східної Європи та Росії, що спонукало до їх проведення і в Білорусі. Також на реалізації ринкових реформ у республіці наповняли міжнародні фінансові організації, зокрема, МФВ, Світовий банк, Європейський банк розвитку. Умовою отримання фінансової допомоги, кредитів Заходу була лібералізація економіки. З іншого боку, через складні зовнішні умови, пов'язані із розпадом Радянського Союзу та руйнуванням господарських відносин, а також у зв'язку із внутрішніми обставинами, зумовленими проблемами перехідного періоду, та антиреформаторськими настроями з боку білоруської номенклатури відбувався відхід від ринкових перетворень. Вони проводилися непослідовно і суперечливо. Як зазначають білоруські дослідники Л. Злотников і Н. Злотникова, заходи, передбачені програмою переходу до ринкової економіки, не виконувалися [5, с. 8].

Особливістю трансформаційних процесів у Республіці Білорусь з 1991 до 1995 рр. було те, що вони відбувалися на фоні глибокої економічної кризи, яку супроводжувало постійне скорочення обсягів виробництва, зниження рівня життя населення і посилення диференціації його доходів, зростання інфляції та безробіття. Причини соціально-економічної кризи полягали у розпаді СРСР, руйнуванні системи державного планування і регулювання економіки, розриві виробничо-економічних зв'язків, що склалися у рамках єдиного народногосподарського комплексу

[11, с. 60]. Білорусь, яка раніше була союзною "виробничою фабрикою", постала перед необхідністю постачання комплектуючих для роботи промислових підприємств, сировини, що надходила з колишніх радянських республік, а також пошуком нових ринків збуту.

Білоруська політика 90-х років – це політика адаптації країни до кризи, яка не дозріла зсередини, а прийшла в неї ззовні [6, с. 205]. Керівництво держави прагнуло стабілізувати економічну ситуацію за допомогою монетарних методів, спрямованих на забезпечення цінової стабільності, сприяння економічному зростанню, приватизацію, контроль за безробіттям. Уряд розглядав лібералізацію господарського життя, фінансову стабільність економіки і створення умов для розвитку підприємництва і конкуренції пріоритетними напрямками економічної політики на найближчі два-три роки [23, арк. 19]. Однак в умовах розгортання економічної кризи "перенесення" ринкових реформ на білоруський ґрунт призводило до подвійного тиску на економіку та соціальну сферу.

З 1991 р. відбувся різкий спад виробництва, особливо у тих галузях, які працювали на сировині, що завозилася ззовні. Якщо раніше у республіці спостерігалось зростання випуску продукції, то у роки кризи мало місце постійне її зниження. Так, у 1990 р. підприємства машинобудування випускали 15,5 тис. металоріжучих станків, то у 1995 р. – 4,7 тис. відповідно, автобусів – 999 і 62, вантажних автомобілів – 42,0 і 12,9 тис., тракторів – 100,7 і 26,5 тис., кормозбиральних комбайнів – 9,5 і 1,1, екскаваторів – 149 і 60 одиниць, бульдозерів – 226 і 11. Упродовж першої половини 1990-х рр. зменшилася кількість робітників у промисловості з 1273 до 955 тис. осіб [19, с. 597–598].

Схожі процеси спостерігалися у сільському господарстві: спад виробництва, зниження випуску сільськогосподарської продукції, низька оплата праці, відсутність необхідних технічних засобів і мінеральних добрив, скорочення зайнятості у колгоспах і радгоспах. Зокрема, якщо у 1990 р. в сільськогосподарському виробництві колгоспів середньорічна кількість зайнятих становила 602 тис. осіб, то у 1995 р. – 499 тис., відповідно у радгоспах – 313 і 182 тис. Знизився випуск основних продуктів харчування. Якщо у 1995 р. м'яса було вироблено 380,3 тис. т, то у 1990 р. – 889,1 тис. т, ковбасних виробів відповідно – 139,2 і 216,6, вершкового масла – 65,0 і 159, 1, олії – 6,7 і 26,4, цукру-піску – 140,1 і 347,1, кондитерських виробів – 71,2 і 173,4 тис. т. [19, с. 597, 599]. У цих умовах не вистачало продукції для внутрішнього

споживання населенням країни, з'явилися дефіцитні товари.

Для врегулювання соціально-економічної ситуації, що склалася в умовах розбалансованості економіки та розриву господарських зв'язків, уряд приймав необхідні рішення. Так, у Постанові Ради Міністрів Білоруської РСР від 30 квітня 1991 р. № 170 “Про невідкладні заходи із стабілізації економіки агропромислового комплексу республіки” зазначалося про необхідність щомісяця відшкодовувати з республіканського бюджету колгоспам, радгоспам витрати на виплату компенсацій у зв'язку із підвищенням роздрібних цін (з розрахунку 60 рублів на місяць на працівника); активізувати перехід колгоспів, радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на принципи акціонерної діяльності... вжити заходів щодо збільшення частки натуральної оплати всім працівникам, котрі беруть участь у сільськогосподарському виробництві, як найважливішого стимулюючого фактору в умовах підвищення цін та спаду у виробництві продуктів харчування [24].

Перехід до нових економічних відносин, що передбачав реформування і реструктуризацію економіки в цілому, впливав на створення і функціонування ринку робочої сили. Якщо в роки централізованої економіки ринок праці характеризувався стабільними зайнятістю і заробітною платою, розмір якої не міг бути суттєво диференційованим [25, с. 162–163], то на початку 90-х рр. спостерігалось зниження середньорічної кількості зайнятого населення [21, с. 9], а також мобільність робочої сили між секторами економіки, зокрема, скоротилася кількість робітників у державному секторі і збільшилася на підприємствах інших форм власності [25, с. 162–163]. Так, загалом середньорічна кількість зайнятих в економіці у 1990 р. становила 5150,8 тис. осіб, то у 1995 р. – 4409,6 тис. осіб. Тоді як на підприємствах недержавних форм власності у 1990 р. працювало 1344,9 тис. осіб, то у 1995 р. – 1772,7 тис. осіб [26, с. 8–9].

Порушення економічних зв'язків, спад виробництва, конверсія, ускладнення фінансового становища підприємств, скорочення адміністративного апарату, кількості військовослужбовців, стали причиною появи і зростання безробіття. Згідно із статистичним розрахунком, за дев'ять місяців 1992 р. фактично вивільнено 59,4 тис. осіб із різних галузей народного господарства, у тому числі з підприємств, установ і організацій промисловості – 17,4 тис., будівництва – 10 тис., торгівлі, громадського харчування і матеріально-технічного постачання – 7,6 тис., науки і наукового обслуго-

вування – 5,8 тис., інших галузей – 18,6 тис. осіб. Якщо на початок 1992 року у державній службі зайнятості населення перебувало на обліку як безробітні 2 тис. осіб, то на 1 листопада 1992 року вже – 17,8 тис. осіб. З них отримували допомогу із безробіття 15 тис. осіб. Усього за дев'ять місяців 1992 р. у службу зайнятості населення у пошуках роботи звернулось 161,3 тис. осіб, потреба у робітниках для заміщення вільних робочих місць (вакантних посад) скоротилася майже втричі [27, арк. 3].

Зазначимо, що для вирішення питань зайнятості населення уряд здійснював роботу із удосконалення трудового законодавства. Зокрема, правові, економічні, соціальні та організаційні засади щодо зайнятості громадян Республіки Білорусь в умовах багатоукладної ринкової економіки регулювалися Законом Республіки Білорусь від 30 травня 1991 р. № 828-ХІІ “Про зайнятість населення Республіки Білорусь”. Документ окреслював сутність поняття зайнятості як не заборонену законом діяльність громадян, яка, зазвичай, приносить їм заробіток (дохід). При цьому безробітними вважалися працездатні громадяни в працездатному віці (жінки до 55 років, чоловіки віком до 60 років), які постійно проживають у Республіці Білорусь, та не мають роботи і не займаються підприємницькою діяльністю, не навчаються у денних навчальних закладах або не проходять військової служби та зареєстровані у державній службі зайнятості [28].

Безробіття як соціальна проблема, була масштабною у Білорусі на початку 90-х рр. Так, якщо у 1991 р. кількість безробітних, зареєстрованих державними службами зайнятості складала 23 тис. осіб, а у 1992 р. – 24 тис., то у 1993 р. зросла до 66,3 тис. осіб, у 1994 р. – 101,2, у 1995 р. – 131,0 тис. осіб [26, с. 8–9]. Ринкові реформи неминуче вели до скорочення зайнятості на підприємствах, виробництвах. Кошти, спрямовані на перекваліфікацію трудового персоналу, надання компенсацій людям, які втратили роботу, зокрема, та на боротьбу із безробіттям, загалом, були недостатніми. Так, у 1995 р. близько 50% безробітних республіки грошову допомогу не отримували [1, с. 97].

Серед інших проблем, що спостерігалися у сфері соціально-трудових відносин республіки, вкажемо на складну ситуацію із працевлаштуванням молодих спеціалістів і робітників (за 9 місяців 1992 року звернулося у службу зайнятості із питань працевлаштування понад 3,5 тис. випускників профтехучилищ, 2 тис. випускників технікумів,

1,9 тис. випускників вищих учбових закладів республіки, із яких близько 3 тис. зареєстровано як безробітні), а також зростанням кількості осіб, які прибули у Білорусь, рятуючись від переслідувань (за ознаками раси, віросповідання, етнічного походження чи за політичні переконання), та через внутрішні конфлікти (на 1992 рік у республіці нараховувалося понад 2 тис. біженців) [27, арк. 3]. Усі вони потребували допомоги від держави.

В умовах розвитку ринкових відносин до “старих” невирішених проблем (низький рівень кваліфікації і заробітної плати, висока зайнятість на важких роботах) додалося чимало нових, зокрема, пов’язаних із зайнятістю жінок. У 1991 р. їх частка у загальній кількості безробітних становила 80% [19, с. 600]. У республіці на той час жінки становили 53,1% населення, понад 52% з них були залучені у народному господарстві. Проте із 10 безробітних, яких реєструвала Республіканська служба зайнятості, як правило, було 8 жінок у віці від 30 до 40 років із трудовим стажем від 10 до 15 років. Тобто, зростало безробіття, яке дедалі частіше набувало “жіночого обличчя”. У республіці утворилося дві групи безробітних серед жінок: молоді спеціалісти, які закінчили технікуми і вузи, від них відмовилися підприємства, і жінки-спеціалісти (інженери-механіки, програмісти, технологи, хіміки), котрих звільняли першими з підприємств [29, арк. 106]. Причиною було те, що через структурну перебудову економіки знижувався попит на робочу силу, відбувалося вивільнення і перерозподіл робітників. У першу чергу на звільнення потрапляли жінки, які мали дітей, адже через їх хвороби вони часто були відсутні на роботі. Державний комітет із праці і соціального захисту намагався допомагати жінкам у професійній перепідготовці, працевлаштуванні, насамперед, звільненим самотнім і багатодітним матерям.

У складних перехідних процесах початку 1990-х рр. важливе значення мало питання розмірів заробітної плати, від чого залежала мотивація до праці як джерело добробуту людей. З прийняттям Закону “Про підприємства у Республіці Білорусь”, Закону “Про мінімальну заробітну плату”, низки рішень Уряду із Концепції реформи оплати праці у народному господарстві Республіки Білорусь, збільшенню заробітної плати працівників освіти, охорони здоров’я, соціального забезпечення, культури і інших установ та організацій, що фінансуються із бюджету, спостерігалася тенденція до підвищення стимулюючої функції заробітної плати. Водночас у 1992 р. поглибилося відставання рівня заробітної плати в організаціях невинробничой

сфери порівняно із госпрозрахунковими галузями. Так, у січні–вересні 1992 р. рівень заробітної плати у народній освіті становив 65% від рівня середньої заробітної плати у промисловості; охороні здоров’я, фізичної культури і соціальному забезпеченні – 65,2%, науці й науковому обслуговуванні – 69,9%, апараті органів державного управління – 94% [27, арк. 5].

Найнижчою у системі народного господарства була заробітна плата робітників охорони здоров’я і невизначалася тенденція до її збільшення, що викликало стурбованість з боку Міністерства охорони здоров’я [29, арк. 81]. Зокрема, середньомісячна заробітна плата за квітень 1992 р. становила в цілому у народному господарстві – 2445 рублів, у промисловості – 3030 рублів, у будівництві – 3125 рублів, у робітників кредитно-банківських організацій – 3738 рублів. Середньомісячна заробітна плата робітників галузі охорони здоров’я складала лише 1952 рубля чи 64,4% від її рівня у промисловості, 62,5% у будівництві, 52,5% у кредитно-банківських організаціях, 90,7% у народній освіті, 86% від середньомісячної заробітної плати робітників мистецтва [29, арк. 81]. Отже, робітники системи охорони здоров’я виявилися найменш захищеними в умовах переходу до ринкової економіки, їх заробітна плата була нижчою від прожиткового мінімуму.

Зазначимо, що розміри мінімальної заробітної плати розроблялися і утверджувалися на основі мінімальних споживчих бюджетів для різних соціально-демографічних груп населення. Так, на 1 січня 1992 р. вона становила 350 рублів у місяць, на 1 березня – 550 і 1 травня – 1000 рублів. З 1 листопада 1992 р. мінімальна заробітна плата була встановлена у розмірі 2000 рублів у місяць. Розміри мінімальних стипендій студентів вищих навчальних закладів зросли з 60 рублів станом на 1.01.91 р. до 1600 рублів на 1.11.92 р., середніх спеціальних і професійних навчальних закладів – відповідно з 50 до 1400 рублів і з 40 до 1000 рублів. Розмір допомоги із догляду за дитиною до трьох років зріс за вказаний час із 70 до 2400 рублів у місяць, від 3 до 6 років – з 35 до 1000, допомога на дітей у віці від 6 до 13 років зросла з 40 до 1200 і з 13 до 16 років – з 40 до 1400 рублів у місяць. Одноразова допомога сім’ям при народженні дитини з листопада 1992 р. становила 6000 рублів проти 210 рублів на початок 1991 р. Мінімальна пенсія за віком встановлена у розмірі мінімальної заробітної плати, а соціальна пенсія – у половинному її розмірі. Особлива увага приділялась громадянам, які не працювали, за

станом здоров'я, рівнем доходу та іншим причинами, потребували особливого ставлення. Уряд республіки прийняв рішення про щомісячні компенсаційні виплати пенсіонерам, які не працюють, з липня 1992 р. – 300 рублів і з листопада 500 рублів щомісячно [27, арк. 7–8].

У реалізації соціальної політики керівництво Республіки Білорусь приймало заходи із підвищення соціальних параметрів для населення. Так, згідно Постанови Ради Міністрів Республіки Білорусь від 24 вересня 1993 р. № 640 “Про встановлення нового розміру мінімальної заробітної плати та окремих соціальних виплат” було передбачено ввести з 1 жовтня 1993 р. мінімальну заробітну плату у розмірі 15000 рублів на місяць, а також здійснити перерахунок пенсій, виходячи з нового розміру мінімальної заробітної плати. У документі зазначалося про підвищення допомоги із безробіття та стипендії безробітним, які проходять професійну підготовку, та підвищують кваліфікацію за спрямуванням державної служби зайнятості. Серед інших соціальних заходів було звільнення з 1 жовтня 1993 р. від платежів за комунальні послуги (водопровід, каналізація, газ, опалення, гаряче водопостачання, електроенергія) сім'ям (самотнім громадянам), які належать до малозабезпечених груп населення та ін. [30].

Доволі часто підвищення державою номінальної заробітної плати завжди відставало від зростання цін на промислові товари і продукти харчування, комунально-побутові послуги. Причини зростання заробітної плати у Білорусі пояснювалися не підвищенням продуктивності праці на основі технологічних процесів, а переважно стрімким зростанням цін на харчові і промислові товари, що спонукало корегувати оплату праці. Якщо у 1990 р. середньомісячна нарахована заробітна плата робітників складала 269 тис. р., то у 1995 р. – 755 тис. р. Найвища нарахована заробітна плата була у Мінську: у 1985 р. вона перевищувала середньореспубліканський рівень на 11%, у 1990 р. – на 14%, у 1995 р. – на 33%. Найнижчою – у Брестській та Гродненській областях [19, с. 601–602].

До 1994 року заробітна плата у Білорусі зросла у понад 2 рази, але роздрібні ціни на товари народного споживання і платні послуги населенню збільшилися майже у 10–15 разів [31, с. 79]. У 1995 р. номінальна заробітна плата збільшилася у 6,3 рази, а ціни на товари і послуги – у 8,1 рази [1, с. 97]. Звичайними явищами для багатьох підприємств була затримка заробітної плати.

Керівництво республіки приймало рішення про надання соціальної підтримки населенню через зростання цін. Зокрема, згідно Постанови Ради Міністрів Білоруської РСР від 6 квітня 1991 р. “Про додаткові заходи щодо соціального захисту населення Білоруської РСР у зв'язку із підвищенням роздрібних цін” було передбачено збереження без зміни тарифів на основні види житлово-комунальних послуг. Знято п'ятивідсотковий податок з продажу основних продуктів харчування, товарів дитячого асортименту, оплати послуг з експлуатації житла та гуртожитків, утримання дітей у дошкільних закладах. Матерям, які працюють, та мають не менше річного стажу роботи, передбачено виплату щомісячної допомоги із догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку у розмірі 110 рублів, а матерям з меншим стажем роботи – 80 рублів. У зв'язку із подорожчанням товарів дитячого асортименту сім'ям, які мають неповнолітніх дітей, виплачуються компенсації без обмеження мінімальної заробітної плати чотириразовим її розміром. У республіці вперше ухвалено Закон про індексацію доходів населення та розпочато його виконання [32].

Крім того, необхідно було прийняти заходи із пом'якшення соціальних наслідків через політику лібералізації цін, що проводилася на початку 1990-х рр. [27, арк. 2]. Зазначимо, що у Республіці Білорусь відбулося поступове звільнення цін від державного регулювання та перехід до ринкового ціноутворення, коли ціни визначалися попиту та пропозицією. Однак у білоруських реаліях реформування – лібералізація цін генерувала високі темпи інфляції. Так, звільнення цін стало причиною гіперінфляції у 1993 р. У 1992 р. інфляція складала 27% на місяць, а в 1993 р. – 32%. Загалом упродовж 1991–1995 рр. вона зросла у 43,9 тис. разів.

З метою підтримки життєвого рівня населення особливо малозабезпечених верств в умовах подальшої лібералізації цін Постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь від 6 липня 1992 р. “Про соціальну підтримку окремих категорій громадян в умовах лібералізації цін, що триває” було передбачено низку матеріальних компенсацій, як-от, одноразову допомогу сім'ям при народженні дитини у розмірі трьох мінімальних заробітних плат, щомісячну допомогу сім'ям на дітей віком від 3 до 16 років, одноразову виплату кожному пенсіонеру, який не працює, 300 рублів за рахунок коштів бюджету, відшкодовувати з нового навчального року іногороднім студентам вищих, учням середніх спеціальних навчальних закладів

та професійно-технічних училищ за неможливості поселення їх у гуртожитках видатки за оренду житла у розмірі 25% мінімальної місячної заробітної плати, підвищити ставки заробітної плати та посадових окладів керівників, викладачів, професорсько-викладацького складу навчальних закладів, керівників, вчителів, вихователів шкіл усіх типів, інтернатів та дитячих дошкільних закладів до 1,5, запровадити диференційовані коефіцієнти підвищення з 1 вересня 1992 р. ставок та окладів лікарів усіх спеціальностей, провізорів, наукових співробітників, керівників медичних, аптечних до науково-дослідних установ до 1,5 інших працівників – до 1.3 [33].

Бачимо, що білоруське керівництво реагувало на виклики, які відбувалися в економіці і соціальній сфері. Велику частину бюджетних коштів і коштів підприємств виділяли на соціальну підтримку населення. Зокрема, піднімали мінімальну заробітну плату, здійснювали індексацію доходів населення, проводили заходи із соціального захисту населення [34, арк. 119]. Проте через значне зростання цін на товари широкого вжитку та оплату житлово-комунальних платежів цих коштів було недостатньо.

Заходи, що здійснювалися, не дозволили призупинити і переламати тенденцію до зниження рівня життя громадян. Реальні грошові доходи громадян у 1995 р. відносно 1990 р. становили 64%. Зокрема, якщо у 1990 р. грошові доходи населення республіки склали 24 млрд руб., то у 1994 р. – 12868 млрд руб. Показовим було зменшення грошових витрат і заощаджень населення. У 1990 р. вони становили 25 млрд руб., тоді як у 1994 р. – 12271 млрд руб. [26, с. 10–11].

У трансформаційних процесах початку 1990-х рр. Білорусь стикнулася із стрімким зростанням бідності. Спад ВВП і висока інфляція призвели до того, що частка населення з доходами нижче офіційної риси бідності збільшилася з 1% у 1987–1988 рр. до 22% у 1993–1995 роках [16, с. 3], а частка громадян із сукупними доходами на рівні та нижче мінімального споживчого бюджету – з 5% до 80% [14, с. 8]. Відбувався також значний розрив у доходах громадян.

Низький рівень реальних грошових доходів та низька купівельна спроможність громадян призводили до зменшення продажу населенню промислових товарів і продуктів харчування, зокрема, молока, хліба, картоплі, городини. Водночас низький рівень заробітної плати основних категорій працівників призвів до того, що свої гроші вони витрачали переважно на придбання продуктів хар-

чування. У 1990 і 1991 рр. їх частка у роздрібному товарообігу складала 45%, а у 1995 р. цей показник становив 62,7%. У роздрібному товарообігу промислових виробів і харчових продуктів найбільша частка у 1995 р. була: на м'ясо і м'ясопродукти – 14,1%, алкогольні напої – 10,7, хліб і хлібобулочні вироби – 5,0, кондитерські вироби – 3,3, молоко і молочні продукти – 4,7% [19, с. 603].

Структурна перебудова економіки, кризові явища у соціально-економічній сфері республіки на початку 1990-х рр., негативно впливали на тривалість життя і динаміку чисельності населення. Зокрема, спостерігалось зменшення тривалості життя білорусів з 71,1 року у 1990 р. до 69,0 у 1994 р., а також зростання смертності: у розрахунку на 1 тис. населення у 1990 р. померло 10,7 людини, тоді як у 1995 р. – 13,0. З 1993 р. у Білорусі почався процес депопуляції населення [12, с. 51], коли кількість населення зменшилася на 11,3 тис. осіб [19, с. 606]. Відтак, знижувався рівень народжуваності, який не забезпечував процесу відтворення населення; зростала смертність, що не дозволяла збільшити очікувану тривалість життя; інститут білоруської сім'ї знаходився у критичній ситуації; збільшився потік емігрантів у далеке зарубіжжя і потік біженців та іммігрантів у Білорусь із інших пострадянських держав [35, с. 131]. Демографічні питання і нині є одними із пріоритетних для республіки.

Скрутна економічна ситуація початку 1990-х рр. у Білорусі вплинула на забезпечення населення житлом. Зокрема, відбулося суттєве скорочення будівництва і введення житла. Так, у 1995 р. (відносно 1990 р.) побудовано лише 37% житлової площі. Якщо у 1990 р. показник введення житла становив 5282 тис. кв. м, то у 1995 р. – 1949 тис. кв. м. У 1990 р. отримали нові квартири чи поліпшили свої житлові умови 89 тис., то у 1995 р. – лише 32 тис. сімей [36, с. 532, 217].

Складність історичного моменту згадував Голова Верховної Ради Республіки Білорусь (1991–1994) Станіслав Шушкевич, зазначаючи про великі економічні проблеми, які вирішувати новими ринковими методами було надзвичайно важко, адже не було ні грошей, ні кредиту, ні довіри до влади [37]. Зазначимо, що погіршення життя білорусів в умовах глибокої соціально-економічної кризи та ринкових трансформацій, призвело до розчарування народу у реформах, що проводилися у країні.

Загалом руйнування старої соціально-економічної системи у Білорусі відбувалося повільніше, ніж у інших республіках. Як зауважують

деякі дослідники, “комплексний процес ринкового переходу в Білорусі так і не розпочався” [13, с. 11]. Прикладом слугують темпи і характер приватизації. До кінця 1993 р. було приватизовано лише кілька сотень дрібних і середніх підприємств (близько 3%), великі та прибуткові підприємства залишалися у держуправлінні. Створення приватних форм власності у соціальній сфері допускалося, проте перевага надавалась державній системі соціального забезпечення, освіти, охорони здоров’я, житлового і комунального господарства, сільського господарства, соціально-побутового обслуговування населення, що склалася у попередні роки [18, с. 9–10].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, перехідні процеси у Республіці Білорусь в першій половині 1990-х рр. були складними і неоднозначними, супроводжувалися структурною економічною кризою та значними соціальними втратами. У 1990–1991 рр. не було створено достатніх передумов для формування ринкової економіки. Економічна криза ускладнила реформування, призвела до спаду промислового і сільськогосподарського виробництва, скорочення кількості зайнятих у колгоспах і радгоспах, на підприємствах. Відбувалося зниження

рівня життя, стрімке зростання цін та збільшення безробіття, що у свою чергу, спричинило деградацію соціальної сфери.

Білоруське керівництво у реалізації соціальної політики зберегло систему соціального захисту і гарантій для населення. Урядові програми й ініціативи були спрямовані на збільшення зарплат, пенсій, стипендій, іншої соціальної допомоги, надання компенсацій людям у зв’язку із зростанням цін, сприяння зайнятості громадян тощо. Однак ці заходи виявилися малоефективними через руйнування економіки. Домогтися зростання рівня життя у Білорусі в першій половині 1990-х не вдалося.

З приходом до влади у 1994 р. Олександра Лукашенка соціальні принципи в основі державної політики збереглися. Обрана модель соціально орієнтованої ринкової економіки передбачала широкомасштабне державне втручання в соціально-економічну галузь. Перехід до ринкових відносин відбувався поступово у поєднанні із соціалістичними методами господарювання. У підходах до реалізації соціальної політики здебільшого домінував патерналістський підхід. Втім, ця проблематика становить дослідницький інтерес для подальших наукових розвідок.

Список літератури:

1. Мандрик И. В. Социальная политика в Республике Беларусь в контексте мирового опыта. *Вестник Полоцкого государственного университета*. Серия А, Гуманитарные науки: научно-теоретический журнал. 2014. № 9. С. 95–107.
2. Морова А. П. Модель социальной политики в Республике Беларусь: генезис и законодательное обеспечение. *Социология: научно-теоретический журнал* / Белорусский государственный университет. 2012. № 1. С. 64–76.
3. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”. Київ: ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”, 2017. 288 с.
4. Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”. Київ: ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”, 2018. 208 с.
5. Злотников Л., Злотникова Н. Проблемы экономических реформ в Беларуси. Варшава: Научно-исследовательский фонд CASE, 1996. 43 с. URL: http://www.case-research.eu/files/?id_plik=1820.
6. Шевцов Ю. Объединенная нация. Феномен Беларуси / Ю. Шевцов Минск: Издательство “Европа”, 2005. 256 с.
7. Усоский В. Н. Белорусская экономика: переходный этап. *Современная Европа*. 2007. № 1. С. 51–63. URL: <http://www.sov-europe.ru/images/pdf/2007/1-2007/usoskiy1-2007.pdf>.
8. Мандрик И. В. Переход к рыночной экономике в Республике Беларусь: проблемы формирования социально ориентированного государства (1991–2010 гг.) / И. В. Мандрик, В. В. Акунович. *Ученые записки УО “ВГУ имени П. М. Машерова”*. 2011. Т. 12. С. 49–62.
9. Добрински Р., Адаров А., Борнукова К., Хавлик П., Хуня Г., Крук Д., Пиндюк О. (2016). Белорусская экономика: вызовы застопорившихся реформ. Аналитический доклад 413. Ноябрь. 173 с.
10. Жылінскі П. А. Ад плана да рынку: пачатак трансфармацыі беларускай эканомікі ў гады палітыкі перабудовы. *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі*. Серыя гуманітарных навук. 2016. № 4. С. 38–45. URL: <https://vestihum.belnauka.by/jour/article/view/339>.

11. Национальная экономика Беларуси: учебник / под ред. В. Н. Шимова. 5-е изд., перераб. и доп. Минск: БГЭУ, 2018. 650 с.
12. Струк М., Хомич В. С. Постсоциалистическое развитие Беларуси в XXI веке: экономика, население, уровень жизни. *Український географічний журнал*. 2018. № 3. С. 44–56. URL: <https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/ugj-2018-3-44-56.pdf>.
13. Aliaksandr Papko, Piotr Kozarzewski The Evolution of Belarusian Public Sector: From Command Economy to State Capitalism? CASE Working Papers No. 12 (136). CASE – Center for Social and Economic Research 28 Apr 2020. Warsaw. 45 p. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/227672/1/1701155354.pdf>.
14. Белорусская экономическая модель в классификации национальных моделей: проблемы формирования, социальная ориентация, основные признаки: монография / В.А. Янчук. Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2023. 133 с.
15. Соснов А. Государственная социальная политика: белорусский вариант. Белорусская экономика: от рынка к плану. Том 1, Минск, Исследовательский центр ИПМ, 2002. С. 1–21.
16. Чубрик А., Шиманович Г. Социальные последствия экономического кризиса Беларуси и направления изменений социальной политики. Исследовательский центр ИПМ. Минск, 2010. 24 с. URL: <https://www.research.by/webroot/delivery/files/wp2010r01.pdf>.
17. Шиманович Г. Социальная политика государства: эффективность, каналы влияния и перспективы развития. Исследовательский центр ИПМ. Минск, 2010. 25 с. URL: <https://www.old.research.by/pdf/wp2010r08.pdf>.
18. Мандрик И. В. Социальная политика Республики Беларусь в период 1991–2010 гг.: модель, этапы формирования, проблемы. *Ученые записки УО ВГУ им. П.М. Машерова*. Сборник научных трудов. 2012. Том 14. С. 5–21.
19. Гісторыя Беларусі. У 6 т. Т. 6. Беларусь у 1946–2009 гг. / Л. Лыч [і інш.]; рэд. калегія: М. Касцюк (гал. рэд.). Мінск: Современная школа, Экоперспектива, 2011. 728 с.
20. История Беларуси в контексте мировых цивилизаций: учебное пособие / В. И. Голубович [и др.]; под ред. Н. И. Полетаевой, Ю. Н. Бохана. 2-е изд., испр. Минск: Экоперспектива, 2016. 303 с.
21. Республика Беларусь – 25 лет созидания и свершений. В. 7 т. Т. 5. Минск; Белорусская наука, 2020. 739 с.
22. Карбалевиц В. Путь Лукашенко к власти. *Россия и Белоруссия: общества и государства* (редактор-составитель Д.Е.Фурман). Москва: “Права человека”. 1998. С. 226–258. URL: <http://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-34.html>
23. Национальный архив Республики Беларусь (далі – НАРБ). Ф. 31. Оп. 17. Спр. 163.
24. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 30 апреля 1991 г. №170 “О неотложных мерах по стабилизации экономики агропромышленного комплекса республики” URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90640.htm>.
25. Боброва А. Рынок труда в трансформирующейся экономике. *Социально-экономическая модель: становление и развитие: теория, методология, практика*. В 2 кн. Кн. 2 / Под общ. ред. акад. В. Г. Гусакова; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т экономики. Минск: Белорусская наука, 2015. С. 162–178.
26. Основные социально-экономические характеристики Республики Беларусь. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. Минск. URL: <https://www.belstat.gov.by/>
27. НАРБ. Ф. 31. Оп. 17. Спр. 159.
28. Закон Республики Беларусь от 30 мая 1991 г. №828-ХП “О занятости населения Республики Беларусь” URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90545/index8.htm>.
29. НАРБ. Ф. 31. Оп. 17. Спр. 45.
30. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 24 сентября 1993 г. №640 “Об установлении нового размера минимальной заработной платы и отдельных социальных выплат” URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90545/index8.htm>.
31. Мандрик И. В. История Беларуси: курс лекций для студентов факультета обучения иностранных граждан / И.В. Мандрик. Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2019. 116 с.
32. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 6 апреля 1991 г. №130 “О дополнительных мерах по социальной защите населения Белорусской ССР в связи с повышением розничных цен” URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90691.htm/>.
33. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 6 июля 1992 г. №410 “О социальной поддержке отдельных категорий граждан в условиях продолжающейся либерализации цен” URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90691.htm>
34. НАРБ. Ф. 31. Оп. 17. Спр. 59.

35. Шахотько Л., Боброва А. Демографический потенциал и его развитие. *Социально-экономическая модель: становление и развитие: теория, методология, практика*. В 2 кн. Кн. 2 / Под общ. ред. акад. В. Г. Гусакова; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т экономики. Минск: Беларуская навука, 2015. С. 131–162.

36. Статистический ежегодник Республики Беларусь. Минск, 2001. 606 с.

37. Станислав Шушкевич о том, что на самом деле было в Беловежской пуще. BBC NEWS Україна. 8 декабря 2016. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-38251226>.

Valion O.P. SOCIAL POLICY IN THE REPUBLIC OF BELARUS IN THE CONDITIONS OF TRANSITION TO A MARKET ECONOMY (1991–1995)

The article analyzes social policy in the Republic of Belarus in the context of transition to a market economy in the first half of the 1990s. The main attention is focused on revealing the problems in the social sphere related to the unfolding economic crisis and the deterioration of the lives of Belarusians. Among them, we highlight the following: a decline in production, a decrease in output, low wages, a reduction in employment at enterprises and industries, a rise in prices for industrial goods and food, utilities, a shortage of products on the consumer market, rising unemployment, a low level of income and expenditure of citizens, a decrease in life expectancy and population size, a decrease in construction and housing construction. The social policy of the republic's government is highlighted, aimed at mitigating the transformation processes, providing social protection and guarantees for the population, in particular, increasing salaries, pensions, scholarships, compensation for price increases, promoting employment, etc. It is noted that these measures proved to be ineffective due to the destruction of the economy, as it was not possible to achieve an increase in living standards during 1991–1995. Emphasis is placed on the liberal nature of market reforms in Belarus at the time under study, as well as their contradictions and ambiguities. With the coming to power of Alexander Lukashenko in 1994, the social principles underlying state policy were preserved. The chosen model of a socially oriented market economy envisaged large-scale state intervention in the socio-economic sphere. The transition to market relations took place gradually in combination with socialist methods of management. The approaches to the implementation of social policy were mostly dominated by a paternalistic approach. We believe that the situation in the social sphere was an indicator of the complex transitional processes experienced by the Republic of Belarus throughout the first half of the 1990s.

Key words: Republic of Belarus, social policy, economic crisis, transitional processes, market economy, social protection.